

TAKÁCS LÁSZLÓ

Megjegyzések a *Commentum Cornuti in Persium* keletkezéstörténetéhez¹

A Persius szatíráihoz írt magyarázatokat tartalmazó Commentum Cornutit valamilyen a kora középkor folyamán állította össze az ismeretlen szerkesztő. Tartalmi jegyek alapján nyilvánvaló, hogy a scholion-gyűjtemény nagyrészt ókori eredetű, mivel azonban ókori Persius-kommentár nem maradt ránk, bizonytalan, hogy a kompilátor milyen művekre támaszkodott. A tanulmány néhány scholion részletesebb elemzése révén azt igyekszik bizonyítani, hogy a középkori összeállító előtt legalább három, egymástól sem független kommentár szövege feküdhettek, és e három kommentárnak az egybeolvasztása révén jött létre a számos ismétlést és párhuzamosságot tartalmazó Commentum Cornuti.

Kulcsszavak: *Commentum Cornuti*, Persius, befogadástörténet, magyarázat, kompiláció

A Persius szatíráihoz írt, *Commentum Cornuti*ként ismert scholion-gyűjtemény meglehetősen heterogén anyagot tartalmaz.² Az egyenetlen színvonalnak, vagyis annak, hogy a magyarázatok közt egyaránt vannak a szöveg értelmét valóban megvilágító interpretációk mellett teljesen légből kapottnak tűnő értelmezések, alighanem az lehet az elsődleges oka, hogy a *Commentum Cornuti* egy olyan hosszú értelmezési hagyomány (kora) középkori összegzése, amelynek gyökerei egészen az ókorig nyúlnak vissza, sőt akár azt sem lehet kizárni, hogy a benne megőrzött legkorábbi magyarázatok a költő halála utáni évtizedekből valók, vagy olyan forrásokra támaszkodnak, amelyek Persius baráti körére vezethetők vissza.³ Az összetett hagyomány különféle rétegeinek

¹ A tanulmány az NKFI Hivatal által FK 135096 nyilvántartási számon támogatott pályázat keretében készült.

² ZETZEL (2005: 84–85).

³ TAKÁCS (2012: 30–32).

elkülönítésére már korábban kísérletet tettem,⁴ jelen tanulmányomban a korábban fölvetett gondolatokat kívánom kiterjeszteni, újabb megállapításokkal pontosítani.

A Persius-interpretációnak az ókortól a kora újkorig tartó folyamatát még Dorothy M. Robathan vázolta föl nagyívű munkájában, amely a *Catalogus Translationum et Commentariorum* vállalkozás keretében jelent meg 1972-ben.⁵ Ebben az áttekintő és ma is jó kiindulópontnak tekinthető, de sok megállapításában pontosításra szoruló katalógusban Robathan a *Commentum Cornuti* öt különböző recenzióját különböztette meg.⁶ A *Commentum Cornuti* szövegváltozatainak ez a bárkit könnyen zavarba hozó bősége azzal a következménnyel járt, hogy modern kiadásai is meglehetősen változatoságot mutatnak. Noha a *Commentum Cornuti editio princeps* 1495-ben jelent meg,⁷ a 16. század során más kommentárokkal együtt számos alkalommal megjelentetett scholion-gyűjtemény első, tudományosan is értékelhető kiadása csak közel száz évvel később, Pierre Pithou munkájának köszönhetően látott napvilágot.⁸ 1590 után a *Commentum Cornuti* újabb jelentős kiadására bő három évszázadot kellett várni. Iahnnak a Persius-filológiában fontos mérföldkövet jelentő kiadásában jól használhatóan adta közre a scholionok szövegét.⁹ A kiadástörténetben fordulat a már említett Robathan munkásságának köszönhetően következett be. Miközben Clausen és Zetzel a Teubner-sorozatban kiadták a *Commentum Cornuti*,¹⁰ német filológusok megkezdték az elkülönített öt tradíció külön-külön való kiadását. Vállalkozásuk eredményeként jelenleg az ötből négy tradíció kritikai kiadása már megjelent.¹¹ Ezeknek a tradícióknak a kiadása azért különösen fontos, mert ezek egymáshoz képest időben jól elkülöníthetők: az A-tradícióba a legkorábbi, kora középkori változatok tartoznak, míg a D- és E-tradíció kódexei humanista és reneszánsz szövegvariánsokat őriztek meg, vagyis szövegeik már magukon viselik a korabeli filológusok kritikáját is. Mivel ben-

⁴ TAKÁCS (2020: 481–505).

⁵ ROBATHAN–CRANZ (1976).

⁶ ROBATHAN–CRANZ (1976: 215–231).

⁷ FONTIUS (1495).

⁸ PITHOU (1590).

⁹ IAHN (1843).

¹⁰ CLAUSEN–ZETZEL (2004).

¹¹ SCHOLZ–WIENER (2009), GOEHL–SCHOLZ (2018).

nünket jelen vizsgálatunkban nem a humanista *Commentum Cornuti*-kritika foglalkoztat, így számunkra elsősorban az A-tradíció szövegei érdekesekek, amelyek – még minden kritikai, vagy legalábbis föltételezhető, hogy kritikai hozzáállás nélkül – őrizték meg az ókori Persius-kommentár vagy -kommentárok egy részét.

Zetzel a középkori Persius-kommentárokról szóló alapos monográfiájában¹² sem kerülhette meg annak a kérdésnek a feltevését, hogy mi az oka annak, hogy a Persius első satírájához hagyományozott scholionok kettős hagyományról árulkodnak. Vizsgálódásai eredménye abba az irányba mutatott, amelybe a mi feltételezésünk is, vagyis, hogy itt több hagyományszál egymásba fonódásáról van szó.¹³ Azt, hogy a különböző ókori Persius-kommentárok hogyan fonódtak össze és hogyan kapcsolódhattak össze, a negyedik satírából vett példákkal kísérlem meg illusztrálni.

Clausen és Zetzel *Commentum Cornuti*-kiadásukban a negyedik satíra első két sorához tartozó scholionokat a következőképpen közlik (és nagyjából azonos szöveg található az A- és D-tradícióban is):

'REM POPULI TRACTAS?' (1) de his dicit qui honoris cupidi supra modum aetatis suae publici moderaminis gubernacula quaerunt suscipere, quod significat per Alcibiadem, qui relictus a patre sub tutela Pericli philosophi prae nobilitate et divitiis puer rem publicam Atheniensium ministravit.

(2) et est sensus: cum puer es, possis rem publicam ministrare? Barbatum haec crede magistrum d[dicere],/ sorbitio tollit q[uem] d[ira] c[icuta]

(3) hoc est: puta Socratem loqui cum Alcibiade suo, qui Socrates in carcere cicutam bibit et periit ob hoc quod in hunc discipulum diceretur infamis.

(4) hic autem Socrates, cum incriminaretur de turpi amore Alcibiadis, discipuli sui, venenum in carcere accepit quo puneretur.

(5) ille autem postquam bibit crimen suum purgavit.

(6) et dum ei diceretur ut illud venenum quod sumpturus erat accusatoribus daret noluit; ut ostenderet nihil esse mortem absolutus a crimine sumpsit.

¹² Ld 2. jegyzet.

¹³ Vö. ZETZEL (2005: 126).

Közelebbről megvizsgálva az egymástól elkülöníthető állításokat, jól megfigyelhető, hogy a scholionok magyarázataiban számos átfedés található. Általános magyarázatot az első scholion ad, amely a szatíra beszédhelyzetét Alkibiadészre vonatkoztatja. Ehhez szorosan kapcsolódik a második és a harmadik scholion is, amelyek tovább viszik az első magyarázatát, és még megfogalmazásukban is bizonyos hasonlóság figyelhető meg, hiszen a második és a harmadik scholion elején hasonló értelmezői bevezető olvasható (*et est sensus, hoc est*). A negyedik, az ötödik és a hatodik scholion-rész azonban nem foglalkozik a szöveg egészével, hanem a harmadik második felének megállapítását (*qui Socrates in carcere cicutam bibit et periit ob hoc quod in hunc discipulum diceretur infamis*) bontja ki, illetve mondja el más szavakkal:

(4) hic autem Socrates, cum incriminaretur de turpi amore Alcibiadis, discipuli sui, venenum in carcere accepit quo puneretur. (5) ille autem postquam bibit crimen suum purgavit.

(6) et dum ei diceretur ut illud venenum quod sumpturus erat accusatoribus daret noluit; ut ostenderet nihil esse mortem absolutus a crimine sumpsit.

A negyedik scholion-rész első fele (*cum incriminaretur de turpi amore Alcibiadis, discipuli sui*) azt fejt ki, amit a harmadik már kissé kevésbé nyíltan elárult: *quod in hunc discipulum diceretur infamis*. Ugyanakkor azt, hogy Szókratész a börtönben mérget ivott, a negyedik scholion-rész szintén a harmadikat értelmezve magyarázza, amikor azt mondja az *in carcere cicutam bibit et periit* helyett, hogy *venenum in carcere accepit quo puneretur*. A minden bizonnyal a negyedikhez tartozó ötödik scholion azonban, amely megismétli a harmadik *bibit* igéjét, a magyarázatát egy olyan újabb információval toldja meg, amely a korábbiakban nem szerepelt, vagyis, hogy a halálával Szókratész jóvá tette a vétkét: *crimen suum purgavit*. A hatodik scholion-rész ezzel szemben – úgy tűnik – olyasmit állít, amit az általunk ismert hagyomány nem ismer: Szókratésznek azt javasolták, inkább a saját vádlóit mérgezze meg, de ő ezt a javaslatot elutasította, mert meg akarta mutatni, hogy a halál semmi. A logikailag is nehezen helytálló ismeretlen forrású állítás a végén szintén félrecsúszik, mert olyasmit tartalmaz, ami ugyan hasonló ahhoz, amit az előző állított, de azt sugallja, mintha Szókratész felmentést nyert volna (*absolutus a crimine sumpsit*), vagyis itt olyan magyarázatot olvasunk, amely-

nek alapján könnyen elbizonytalanodhatunk az egész korpusz értékével kapcsolatban. Mindezen jellemzők alapján úgy tűnik, hogy az ehhez a két sorhoz kapcsolódó hat scholionban, vagy scholion-részletben (ha az egészet egynek vesszük), három különböző kommentár nyomai fedezhetők fel: az első három alkot egy egységet, míg a negyedik és az ötödik a valószínűleg korábbiak tekintett kommentárszöveg rövidített változata, miközben a hatodik a negyedik-ötödik értelmezésére támaszkodó egyéni invenció eredménye.

Hasonlóan az 1–2. sorokhoz írt scholionokhoz, szintén több kommentár kompilációjának látszik a szatíra 42–45. soraihoz (*caedimus inque uicem praebemus crura sagittis. / uiuitur hoc pacto, sic nouimus. ilia subter / caecum uulnus habes, sed lato balteus auro / praetegit.*) írt magyarázathalmaz, amelyet a könnyebb áttekintés végett betűjelekkel tagoltunk:

A – (1) CAEDIMUS INQUE UICEM PRAEBEMUS C[RURA] S[AGITTIS] allegoria a sagittariis, qui aliena crura sagittis ferunt et sua ferienda aliis praebent; et ad superiorem sensum pertinet, quo dixit: 'sed praecedenti spectatur m[antica]. t[ergo].' (24) ita et nos vitam obiurgamus, quod invicem nos carpamus inter nos atque alios reprehendimus et reprehendimur.

B – (1) vivitur hoc pacto, sic novimus ut culpemur et culpemus.

C – (2) ilia subter caecum uulnus habes, sed lato balteus a[u]ro p[raetegit] a gladiatoribus tractum, qui accepta vulnera inaurato balteo tegunt.

(3) ita et nos vitia nostra aliquo dignitatis velamine vel praetextu divitiarum celamus.

D – (1) SED LATO BALTEUS AURO P[RAETEGIT] hoc est: nobilitas celat vitia, et hoc de turba videri potest tamquam omnes aliquid vitii habeant quod occultent.

E – (2) id allegoricis expressum, intellectum a gladiatoribus, nam et nos habitu et dignitate tegimus mala nostra cum ipsi eis assentiamur.

A legelső, az A-scholion-rész szerzője adja itt is a legteljesebb magyarázatot, míg a C-, D- és E-scholionok szerzői A magyarázatát igyekeznek pontosítani. Ebből a szempontból a hasonlóság és az ismétlés az A, a C és az E magyarázatok esetén mutatja a rokonságot, míg ugyanis az előbbi azt állítja, hogy a kép a nyíllal felfegyverzett katonákra utal (*allegoria a sagittariis*), a másik kettő már gladiátorokról beszél (*a gladiatoribus tractum; id allegoricis expressum, intellectum a gladiatoribus*). A három ér-

telmezés hasonlósága egyértelműen azt mutatja, hogy jelen esetben három különálló, de egymástól nem független kommentárról van szó. Egymástól való függőségüket nemcsak a „*sagittarius-gladiaior*”-allegória hangsúlyozása erősíti, hanem az egész metafora értelmezése is. Az A-kommentár scholionja az általános emberi vonatkozást hangsúlyozza (*ita et nos vitam obiurgamus, quod invicem nos carpamus inter nos atque alios reprehendimus et reprehendimur*), amelyhez hasonlóan fogalmaz a C-3 scholion-rész (*ita et nos vitia nostra aliquo dignitatis velamine vel praetextu divitiarum celamus*), és az E is (*nam et nos habitu et dignitate tegimus mala nostra cum ipsi eis assentiamur*), a két utóbbi azonban a Persius-szövegnek már azt a részét értelmezi, amely a *lato balteus auro* szintagmára vonatkozik. Ezen a ponton azonban azonnal szembeötlik az A-scholion és a C-3 scholion szóhasználati azonossága: megismétlődik az *ita et nos* bevezető formula. Mindez két dolgot jelenthet: a C-3 scholion szerzője vagy átvette az A szerzőjének szóhasználatát, vagy a C-3 scholion valószínűleg az A magyarázathoz tartozik, és csak azért került ide, mert a *Commentum Cornuti* kompilátora ezt a magyarázatot már a következő sorhoz tartozónak vette. Ebben az esetben az A-kommentár eredeti szövegstruktúrája így nézhetett ki:

A (1) CAEDIMUS INQUE UICEM PRAEBEMUS C[RURA] S[AGITTIS] allegoria a sagittariis, qui aliena crura sagittis feriunt et sua ferienda aliis praebent; et ad superiorem sensum pertinet, quo dixit: 'sed praecedenti spectatur m[antica]. t[ergo].' (24) *ita et nos vitam obiurgamus, quod invicem nos carpamus inter nos atque alios reprehendimus et reprehendimur.*

ILIA SUBTER CAECUM UULNUS HABES, SED LATO BALTEUS A[URO] P[RAETEGIT] (3) *ita et nos vitia nostra aliquo dignitatis velamine vel praetextu divitiarum celamus.*

Véleményem szerint valószínűbb azonban, hogy az A-kommentárhoz nem a C-3 tartozott, hanem a B- és a D-scholionok a folytatásai az A-scholionnak, ami a következő rekonstrukciós lehetőséget jelenti:

A – (1) CAEDIMUS INQUE UICEM PRAEBEMUS C[RURA] S[AGITTIS] allegoria a sagittariis, qui aliena crura sagittis feriunt et sua ferienda aliis praebent; et ad superiorem sensum pertinet, quo dixit: 'sed praecedenti spectatur m[antica]. t[ergo].' (24) *ita et nos vitam obiurgamus, quod invicem nos carpamus inter nos atque alios reprehendimus et reprehendimur.*

B – (1) *vivitur hoc pacto, sic novimus ut culpemur et culpemus.*

D – (1) *SED LATO BALTEUS AURO P[RAETEGIT] hoc est: nobilitas celat vitia, et hoc de turba videri potest tamquam omnes aliquid vitii habeant quod occultent.*

Ha elfogadjuk ennek a lehetőségét, akkor nagyobb magabiztossággal állíthatjuk, hogy a D- és az E-scholion-részek ugyan két, de egymástól nem független kommentárból származnak:

C – (2) *ilia subter caecum uulnus habes, sed lato balteus a[u]ro p[raetegit] a gladiatoribus tractum, qui accepta vulnera inaurato balteo tegunt.*

(3) *ita et nos vitia nostra aliquo dignitatis velamine vel praetextu divitiarum celamus.*

E – (2) *id allegoricis expressum, intellectum a gladiatoribus, nam et nos habitu et dignitate tegimus mala nostra cum ipsi eis assentiamur.*

A párhuzamos interpretációk vizsgálata alapján úgy tűnik, hogy a C-scholion szerzője ismét értelmezi az A-kommentár magyarázatát, de szóhasználatában igyekszik eltérni tőle, s emiatt lesz nála a *sagittarius*ból *gladiator* és a *nobilitas*ból *dignitatis velamine* és *praetextu divitiarum*, vagyis továbbra is megmarad a *nobilitas – turba* dichotómia, de nem marad olyan hangsúlyos, mint az A esetében volt. Ehhez képest az a kommentár, amelyből az E-scholion származik, egyértelműen a C-re támaszkodik: abból merít, azt értelmezi és azt egyszerűsíti, így lesz a metaforikus *dignitatis velamine vel praetextu divitiarum* kifejezésből *habitu et dignitate*, a *celamus*ból *tegimus*, a *vitia nostraból mala nostra*. Az egyetlen olyan megállapítás az E esetében, amely nem vezethető le a C-ből, annak megállapítása, hogy az emberek (vagyis mi: *nos*) – általánosságban – elfogadjuk ezt a gyakorlatot (*cum ipsi eis assentiamur*).

A bemutatott példák alapján a következő megállapításokat tehetjük. A *Commentum Cornuti* nyilvánvalóan nem egyetlen kommentár, hanem olyan kommentár-kompiláció, amelynek legalább három Persius-kommentár egyesítéséből és – bizonyos fokú – egységesítéséből jött létre. A három kommentár ugyanakkor eleve nem volt független egymástól. A legterjedelmesebb, legkorábbinak tekinthető scholion-réteg minden bizonnyal egy olyan ókori kommentárból származik, amely viszonylag részletesen értelmezte a költemények szövegét. A sorban

második kommentár nagyban függ az elsőtől, de értelmezésében – úgy tűnik – nem nyúlik túl azon, hanem megmarad annak keretein belül, és csupán egyetlen törekvése van, hogy közérthetővé tegye és így egyszerűsítse a legelső kommentár szövegét. Ezzel szemben a harmadik kommentár nemcsak erősen függ a másodiktól, hanem annak szerzője nyilvánvalóan nem ismerte az időben legkorábbi kommentárt sem, és fő törekvése a második újraírása és kiegészítése volt. Ebbe a kommentárba kerültek bele azok a magyarázatok, amelyek olykor teljesen légből kapottnak tűnnek, így valószínűnek tetszik, hogy időben ez a legkésőbbi. A *Commentum Cornuti* szerzője pedig nem tett mást, mint hogy az előtte heverő kommentárokat egyetlen kommentárrá gyúrta össze, arra azonban nem figyelt, hogy az egymást másoló kommentárok miatt a magyarázatok összemácsolása során óhatatlanul bekövetkező párhuzamosságokat kiszűrje.¹⁴ Így alakulhatott ki az a heterogén anyag, amelyet ma *Commentum Cornuti*ként ismerünk.

Nemcsak a költő költeményeinek kommentárjai maradtak azonban ránk, hanem ókori életrajza is, amely címe szerint egy bizonyos Valerius Probus kommentárjából származott: *Vita Aulis Persii Flacci de commentario Probi Valeri sublata*. Ha igaz a cím állítása – márpedig kétségbe vonni azon kívül, hogy nyilvánvalóan nem a Persius-kortárs Valerius Probusról van szó – nincs okunk, akkor könnyen lehetséges, hogy az egyik olyan ókori Persius-kommentárnak, amelynek rekonstruálása nem kis filológiai munkával mégiscsak megkísérelhető, egy, talán a Kr.u. 2. században élt Valerius Probus a szerzője.

Felhasznált irodalom

CLAUSEN–ZETZEL (eds.) 2004

Commentum Cornuti in Persium, (eds.) W. V. CLAUSEN et J. E. G. ZETZEL, Munich – Leipzig, 2004.

FONTIUS 1495

Persius cum tribus commentis, Cornuti phylosophi eius praeceptoris commentarii Ioannis Britannici Brixiani commentarii Bartolomei Foncii commentarii, Venetiis, 1495.

¹⁴ Jelen tanulmány kereteit meghaladja ugyan, de mégis meg kell jegyezni, hogy a *Commentum Cornuti* kompilátora nem minden esetben ugyanolyan sorrendben másolta a (feltehetően) három kommentárt.

- GOEHL–SCHOLZ (Hrsg.) 2018
Persius-Scholien: die lateinische Persius-Kommentierung der Tradition C, unter Mitwirkung von K. GOEHL eing. und Hr. U. W. SCHOLZ, Wiesbaden, 2018.
- IAHN (ed.) 1843
Auli Persii Flacci Satirarum liber cum scholiis antiquis, edidit O. IAHN, Lipsiae, 1843.
- PITHOU 1590
A. Persii Satyrarum liber I., D. Iunii Iuvenalis Satyrarum lib. V. Sulpiciae satyra I. Cum veteribus commentariis nunc primum editis, Ex bibliotheca P. Pithoei. Cuius etiam Notae quaedam adiectae sunt in officina Sanctandreaana, 1590.
- ROBATHAN–CRANZ 1976
 D. M. ROBATHAN – F. E. CRANZ, *A. Persius Flaccus*, in: F. E. Cranz (ed.), *Catalogus Translationum et Commentariorum: Mediaeval and Renaissance Latin Translations and Commentaries 3*, Washington, 1976, 215–312.
- SCHOLZ–WIENER 2009
Persius-Scholien: die lateinische Persius-Kommentierung der Traditionen A, D und E, U. W. SCHOLZ – C. WIENER (Hrsg.) Wiesbaden, 2009.
- TAKÁCS 2012
 TAKÁCS L., *A Vita Persii de commentario Probi Valeri sublata: elemzés és kommentár*, Piliscsaba, 2012.
- TAKÁCS 2020
 TAKÁCS L., *Értelmezés-rétegek és relatív kronológia a Commentum Cornuti Persius első szatírájához tartozó magyarázataiban*, in: Berta P. és Vizi L. T. (szerk.), *A Magyarorsággutató Intézet évkönyve 2019*, Budapest, 2020, 481–505.
- ZETZEL 2005
 J. E. G. ZETZEL, *Marginal Scholarship and Textual Deviance. The Commentum Cornuti and the Early Scholia on Persius*, London, 2005.

Notes on the origin of the *Commentum Cornuti in Persium*

The Commentum Cornuti, which contains the explanations for the satires of Persius, was compiled sometime during the early Middle Ages by the unknown editor. Based on the features of the content, it is obvious that this collection of scholia is largely of ancient origin, however, since no ancient Persius commentary has survived, it is uncertain what works the compiler relied on. Through a more detailed analysis of some scholia, the study tries to prove that the medieval compiler could have had the text of at least three (not independent of each other) commentaries, and that the Commentum Cornuti, which contains many repetitions and parallels, was created through the merging of these commentaries.

Keywords: *Commentum Cornuti*, Persius, reception, interpretation, compilation